

BIBLIOTEKA KANONIKÓW REGULARNYCH W CZERWIŃSKU

Abstrakt

Kanonicy regularni to zgromadzenie duchowne oparte na regule św. Augustyna. Myślą przewodnią Reguły to wezwanie do miłości, braterskiej jedności i życia wspólnego. Do Polski kanonicy regularni przybyli do Czerwińska w XI w., gdzie już w momencie fundacji otrzymał znaczne uposażenie.

Kanonicy regularni posiadali w Czerwińsku bogatą bibliotekę, ponieważ zakonników Reguły cechowało umiłowanie książki. Do naszych czasów nie zachowały się żadne opisy Biblioteki w Czerwińsku. Opis Biblioteki opierał się tylko na bardzo fragmentarycznych danych oraz pozostałościach zbiorów.

Słowa kluczowe: Kanonicy Regularni, Czerwińsk, Biblioteka zakonna, Historia biblioteki.

Z dziejów zakonu Kanoników regularnych

Kanonicy regularni byli członkami zgromadzeń duchownych, opartych na regule św. Augustyna. Najstarszy z nich, zakon kanoników regularnych loterańskich, wywodzi swą genezę od tzw. wspólnot biskupich duchowieństwa, powstających w Kościele od przełomu IV/V w. właśnie z inicjatywy św. Augustyna (354-430). Zgromadzenie kapłanów świeckich nazywano kapitułą, ze względu na codzienne odczytywanie rozdziału z Pisma Św., z reguły zakonu lub Pism Ojców Kościoła.

Myślą przewodnią Reguły Św. Augustyna było wezwanie do miłości, braterskiej jedności i życia wspólnego na wzór pierwszych chrześcijan. Zalecało ubóstwo, pokorę, usłużność i trwanie w Bożej obecności. Regułę cechuje umiarkowany ascetyzm oraz praktyczne nastawienie do życia i działań duszpasterskich. Innymi wskazaniem jest miłość Boga i bliźniego, praktykowanie pokory, indywidualna i wspólna modlitwa, wstrzemięźliwość w pokarmach i napojach, wspólnota dóbr i posłuszeństwo wobec przełożonego¹.

Początki kanoników regularnych sięgają XI wieku, kiedy to wspólnoty kapłanów żyjących wg reguły św. Augustyna zostały zreformowane przez papieża Grzegorza VII. został oficjalnie uznany przez papieża Mikołaja II.

Papież Gelazy II (od 1118 r.) umieścił kanoników regularnych przy arcybazylice św. Jana na Lateranie, kościele biskupów. Urzędowali tam 160 lat.

Zakon kanoników regularnych rozwijał się dynamicznie w całym średniowieczu, zwłaszcza w XIII w. Istniało wówczas 4,5 tys. klasztorów kanoników regularnych, począwszy od Palestyny i Cypru aż po Islandię. Wokół przodujących kapituł zakonnych i kanonii grupowały się inne, tworząc mniej lub bardziej liczne kongregacje przyjmujące oprócz

reguły św. Augustyna wspólne ustawy. Do 1300 roku powstało 40 takich kongregacji, a do XVII w. kilka następnych (w większości nie przetrwały one do czasów współczesnych). Niektóre przekształciły się z czasem w odrębne zakony, np. norbertanów, bożogrobowców, krzyżowców. Z kongregacji kanoników regularnych na uwagę zasługują szczególnie te, które są nadal czynne.

Najstarszą z nich, istniejąca do dziś, jest kongregacja laterańska, którą w 1823 r. ks. Vincenzo Garoffalo zjednoczył m.in. z Kongregacją Najświętszego Zbawiciela (założoną w 1408 r., zatwierdzoną w 1418 r.) z Reno k/ Bolonii. W 1908 r. kongregacja kanoników regularnych laterańskich liczyła 350 członków w 24 kanoniach skupionych w sześciu prowincjach: rzymskiej, neapolitańskiej, umbryjskiej, bolońskiej, francuskiej i angielskiej. Kanonicy regularni laterańscy określani są oficjalnie jako Zakon Księży Kanoników Regularnych Laterańskich Najświętszego Zbawiciela. W 1959 r. kanonicy regularni przystąpili wraz z trzema innymi kongregacjami kanoników regularnych austriacką i dwiema szwajcarskimi) do Konfederacji Kanoników Regularnych Świętego Augustyna.

W 1961 r. do konfederacji przystąpiły dwie dalsze kongregacje: wznowiona kongregacja w Windesheim i kanoników regularnych Niepokalanego Poczęcia. W tej chwili istnieją cztery kongregacje kanoników regularnych, zachowujące swą niezależność od konfederacji. W 1995 r. cały zakon liczył 843 kanoników w 99 klasztorach.

Najliczniejsza kongregacja Najświętszego Zbawiciela zrzeszała 59 klasztorów z 297 zakonnikami pracującymi w pięciu prowincjach.

Zachowując wskazania ewangeliczne we wspólnym życiu kanonicy regularni spełniają posługi duszpasterskie; głoszą Słowo Boże, prowadzą parafie,

nauczają młodzież oraz przepowiadają Ewangelię w krajach misyjnych. Przy wielu klasztorach do tej pory istnieją młodzieżowe ośrodki religijne i grupy specjalistyczne. Kanonicy prowadzą także szeroką akcję charytatywną, a poza granicami Polski prowadzą szpitale².

W 1995 r. zakon liczył na świecie 968 kapłanów i 366 braci zakonnych. Kanonicy regularni we wszystkich swych kongregacjach tworzyli wzorcowe ośrodki liturgiczne, przyczynili się do rozwoju duszpasterstwa, ale także w znacznym stopniu do krzewienia oświaty i wychowania wśród dzieci i młodzieży oraz do rozwoju szpitalnictwa.

Opactwo kanoników regularnych loterańskich w Czerwińsku

Czerwińsk jest niewielkim miastem, leżącym na głównej drodze z Płocka do Warszawy.

Według jednych źródeł najstarsza wzmianka źródłowa o Czerwińsku pochodzi z 1055 r. i zamieszczona była w Spominkach płockich „item Anno 1055 Aleksander, episcopus Plocensis, tempore ducis Bolesłaj fundavit ecclesiam In Cyrwyensko”³.

Inne źródła podają rok 1065, w dokumencie wystawionym dla benedyktyńskiego kościoła św. Jana w Mogilnie. Dokument ten zgodnie określony został jako tzw. falsyfikat mogileński, sporządzony w drugiej połowie wieku XIII⁴.

Najwcześniejszy dokument stwierdzający sprowadzenie Zakonu Kanoników Regularnych do Czerwińską pochodzi z 1155 r. (przed kanonikami działali w Polsce jedynie benedyktyni⁵). Jest to bulla protekcyjna papieża Hadriana. W dokumencie tym przyjęto, iż kościół czerwiński przechodzi pod protekcję św. Piotra, a majątek, jakkolwiek Kościół otrzyma będzie nienaruszalny⁶.

Sprowadzeni do Czerwińska na początku XI w. przez wybitnego biskupa Aleksandra z Molonne, kanonicy regularni kręgu mozańskiego prawdopodobnie z klasztoru św. Idziego⁷, rozpoczęli tu pracę misyjną (przed nimi na Mazowszu był tylko zakon benedyktynów)⁸.

Według Stanisława Arnolda, sprowadzenie zakonu kanoników regularnych do Czerwińska, związane było z reformą grupy katedralnej. Przeniesli tu prawdopodobnie tradycję ruchu monastycznego, powstałego i zrodzonego w pustelniach Egiptu, Syrii, Bizantyjskiej Góry Athos.

Klasztor kanoników regularnych był ściśle związany z kapitułą płocką, a w (szczególnie z kościołem kanonicznym fundowanym przez Dobiechnę Wojsławową⁹.

O założeniu klasztoru kanoników regularnych w tym miejscu, zdecydowało sprzyjające położenie

geograficzne Czerwińska¹⁰. W okresie najazdów konwent miał szansę chronić się w bezpiecznym miejscu.

Fundatorami klasztoru byli Aleksander, biskup płocki, Bolesław Krzywousty, Bolesław Kędzierzawy, Henryk, ks. Sandomierski¹¹.

Klasztor kanoników regularnych w Czerwińsku już w momencie fundacji otrzymał znaczne uposażenie. Na podstawy materialne opactwa w średniowieczu złożyły się w istocie trzy składniki:

1. Dobra ziemskie wraz z zamieszkałą w nich ludnością poddaną.

2. Kościoły wraz z przynależnym do nich uposażeniem.

3. Inne źródła dochodów własnych, m.in. dwie prebendy kanonickie w Płocku i bogate w dziesięciny tak dóbr własnych, jak i też rycerskich i książęcych w rejonie Czerwińska.

Papież potwierdził wszelkie darowizny nadane kościołowi przez różne osoby, w różnym czasie¹². Prócz tego do klasztoru należały: wsie Bolino, Chmielowo, Wola, Osmolino, Pawielino, Domosław, Nowawieś, Janikowo, Zdziar, Wilkowice, Sielec, Wilkownie, Kurcze, Pomnichowski, Lubotyński, Smoleński, Wieliszewski, dobra Olszyny, Słotwino i wieś Zawady na Kępie Wiślanej w ziemi warszawskiej. Dobra pomniechowskie z przyległościami zostały nadane Kościołowi czerwińskiemu przez Bolesława IV Kędzierzawego w 1161 r., wieś Powielina przez Bolesława, syna Konrada mazowieckiego w 1243 r., natomiast wieś Zuzelę w ziemi marskiej z przyległościami, zwrócił klasztorowi Trojaden.

Opaci czerwińscy posiadali prebendy o charakterze stypendialnym w kanonickiej grupie katedralnej w Płocku już przed 1155 r.¹³ (zostało to potwierdzone w dokumencie legata papieskiego Opizona z Mezzano z 1254 r. dla klasztoru czerwińskiego¹⁴. Począwszy od II poł. XIV w., tj. od czasu opata Macieja, kolejni opaci klasztoru czerwińskiego (np. Stanisław i Andrzej) występowali stosunkowo często w źródłach z tytułem kanonika katedry płockiej¹⁵. W 1417 r. opat Stanisław (jego następcy również) otrzymali kurię kanoniczną w Płocku. Wywołało to spór z kapitułą, ostatecznie zakończoną 1488 roku, przez papieża Innocentego VIII, przyznaniem tych uprawnień opatowi z Płocka¹⁶.

Bardziej skomplikowane były stosunki opatów z kapitułą kolegiacką św. Michała w XIII w. Prepozyci i scholastycy tej kolegiaty byli duchowymi związanymi z dworem książęcym, szczególnie z tamtejszą kancelarią. Prawdopodobnie, w nieistniejącym już dokumencie legata Opizona, znajdował się zapis, jakoby prepozytura kolegiaty św. Michała należała do opatów czerwińskich. Dokument odwoływał się

do przywileju Kazimierza Sprawiedliwego, nadającym jakoby prepozyturę opatowi czerwińskiemu¹⁷.

Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku było bez wątpliwości najbogatszym klasztorem mazowieckim, wyraźnie dystansującym starszy zapewne od siebie klasztor benedyktyński św. Wojciecha w stołecznym Płocku. Istotnym czynnikiem tego stanu rzeczy, było to, iż klasztor czerwiński, elitarny konwent kanoników regularnych reguły św. Augustyna, zawdzięczał sukcesy na polu gospodarczym księżętom mazowieckim, a nie biskupom płockim.

Kanonicy regularni na początku wszyscy byli obcego pochodzenia. Potem jak wskazują znane nam imiona opatów i członków tego gremium, już polskiego. Opatów wybierano ze swojego grona. Byli to ludzie nieprzeciętnie zdolni, bowiem konwent dbał o kształcenie swoich kadr.

W 1349 r. konwent czerwiński był dość liczny. Liczył 19 osób, w tym opata, przeora i kustosza.

W kwietniu 1819 r. klasztor kanoników regularnych przestaje istnieć. W tym dniu arcybiskup warszawski Franciszek Skarbek Malczewski, z mocy upoważnienia Stolicy Apostolskiej, przeprowadza kasatę kilku klasztorów, a między innymi i klasztoru w Czerwińsku¹⁸. Postanowienie o kasacie arcybiskup uzasadnił następująco:

„Najłaskawszy Pan Cesarz Wszech Rosyji Król Polski, przedstawił Świątę Stolicy Apostolskiej, aby fundusze klasztorów i Benefycjów tak zwane simplicia na utrzymanie celniejszego stanu kościelnego zwłaszcza na uzupełnienie uposażenia stołu Biskupów Kapituł i Seminariów obrócone były”¹⁹.

Członkowie Zgromadzenia znaleźli schronienie w parafiach, należących wcześniej do opactwa.

Za wypełnianie tam obowiązków duszpasterskich mieli dostawać takie same pobory jak wcześniej w opactwie

Gmach zniesionego konwentu przekazano norbertankom, które 15 października 1819 r. zostały usunięte z Płocka. Budynek przez nie dotychczas zajmowane zamieniono na szpital wojskowy. Norbertanki pracowały w Czerwińsku, do 1903 r., to znaczy do czasu przeniesienia ich do Imbramowic²⁰. Obecnie w Czerwińsku przebywają księża Salezjanie.

Księgozbiór czerwiński i jego losy

Książka spełniała ważną rolę w życiu średniowiecznych klasztorów; dlatego też w tym okresie każdy klasztor posiadał własną bibliotekę. Głównym zadaniem bibliotek było przechowywanie zdobyczy ówczesnej wiedzy, zawartych w książkach.

W rzędzie średniowiecznych bibliotek klasztornych na szczególną uwagę zasługują biblioteki klasztorów kanoników regularnych św. Augustyna. Zakon łączył życie kontemplacyjne z szeroko zakrojoną pracą duszpasterską i wychowawczą oraz kultywowaniem wiedzy²¹, zasłynął ze wspaniałych szkół i bibliotek Zakon ten, bowiem cechowało szczególne umiłowanie książki. Indywidualne statuty poszczególnych domów zakonnych nie pomijały nigdy zagadnienia biblioteki. We wszystkich prawie statutach, w rozdziale „o bibliotece” nakładają one na bibliotekarza, obowiązek troskliwej opieki nad zbiorami, porządkowania ich, zabezpieczenia przed kradzieżą i zniszczeniem. Do niego należało również sporządzenie rejestrów oraz oznaczenie kodeksów sygnaturami²².

Klasztor musiał mieć pośród swych braci biegłego w sztuce introligatora, który oprawiałby książki nie tyle dla ozdoby, lecz po to, by było łatwiej z nich korzystać. Wyrazem dbałości o łatwiejszą orientację w treści zbiorów jest XV-wieczny przepis klasztoru św. Floriana koło Linzu, wymagający zamieszczania w kodeksach spisów treści.

Klasztor kanoników regularnych w Czerwińsku jako aktywny, utrzymujący żywe kontakty ze środowiskiem leodyjskim ośrodek kulturalny na Mazowszu, musiał mieć własną bibliotekę, co nakazywała zresztą już sama reguła augustiańska. Opactwo miało także własne skryptorium. Świadczą o tym liczne dokumenty, przechowywane obecnie w Bibliotece Narodowej. Księgi ze skryptorium przechowywano we własnej bibliotece.

Niewiele wiadomo o początkach biblioteki klasztornej. Prawdopodobnie załączkiem księgozbioru były niewątpliwie kodeksy, które zakonnicy z otoczenia Aleksandra z Malonne przywieźli ze sobą z klasztoru macierzystego z Leodium.

Następnie księgozbiór powiększał się zapewne w typowy dla ówczesnych bibliotek klasztornych sposób: największej liczby rękopisów dostarczało skryptorium czerwińskie. Inne kodeksy klasztor otrzymywał drogą kupna lub przez różnego rodzaju darowizny i legaty testamentalne. Ewangeliarz z Anastazji został prawdopodobnie podarowany klasztorowi przez Bolesława Kędzierzawego po śmierci żony w 1158 r. Poważne źródło wzrostu księgozbioru stanowiły ponadto nabytki od samych członków konwentu²³.

Niewiele także wiadomo o kopistach przepisujących księgi w skryptorium czerwińskim. Na pewno wiadomo, że w latach 1454-1456 a więc za czasów opata Pawła, pracował w skryptorium brat Klemens, ponieważ podpisał trzy z zachowanych dzieł klasztoru kanoników regularnych: Jakuba de Yoragine

Legenda sanctorum, w roku 1454, Św. Augustyna Speculum peccatorum i Herbarius medicus – per mano Clementis 1456. Jeszcze wcześniej musiał pracować w Czerwińsku Paweł z Ciechanowa, bo na końcu dzieła Wilhelma Brito czytamy: „Britonis Guilelmi Vocabulare scriptus per mano Pauli baccalari in Czechanov, anno 1440” prawdopodobnie wspaniały iluminowany Brewiarz czerwiński pochodził także z miejscowego skryptorium²⁴. Przepisując Brewiarz posłużono się do jego ozdoby wzorami czerpanymi z ksiąg z biblioteki klasztornej.

Na pewno jeszcze wielu zakonników przepisywało księgi, ale nie zachowały się o nich żadne wiadomości

Do naszych czasów nie zachowały się żadne opisy biblioteki w Czerwińsku. Można tylko przypuszczać i na podstawie ówczesnych zwyczajów, stworzyć analogię. Librarium – dosłownie skrzynia, początkowo mieściło się w zakrystii lub też w skarbcu klasztornym z cenniejszymi przedmiotami²⁵. Z biegiem czasu, już w XI–XII rosnąca liczba ksiąg, spowodowała rozdział biblioteki od zakrystii. W tej ostatniej zwykle pozostawały księgi liturgiczne, jak np. mszały oraz zespół ksiąg potrzebny do wspólnej modlitwy chóralnej (antyfonarze, lekcjonarze, psalterze, gradualy i zbiory responsoriów²⁶. Za księgi liturgiczne odpowiedzialny był przeor, za inne bibliotekarz.

Początkowo, kiedy armarium mogło zmieścić się w szafie, przechowywano je prawdopodobnie w kościele. Później, w miarę jego rozrastania się, szukano innego miejsca: przebudowywano strychy nad kościołem lub wznoszono nadbudówki nad zakrystiami czy kaplicami i przystosowywano je do celów bibliotecznych. Biblioteka czerwińska przechodziła zapewne podobne fazy. Inwentarz ksiąg i wszystkich przedmiotów sporządzony w grudniu 1631 r. wlicza przechowywane w skarbcu, wśród sreber kościelnych, książki pergaminowe oprawione w srebro²⁷.

W bibliotece kodeksy, zgodnie z powszechnym wtedy i praktykowanym do początków XVI w. zwyczajem, spoczywały na drewnianych pulpitach.

Układ ksiąg był początkowo zupełnie dowolny, o czym świadczą średniowieczne sygnatury i katalogi niektórych bibliotek.

Właściwą systematykę utrudniała już sama forma średniowiecznego kodeksu, który zazwyczaj był zbiorem dzieł o różnej treści²⁸.

Bibliotekarze zobowiązani byli do robienia spisu ksiąg jedynie przed wizytacjami²⁹. Obyczaj klasztorne zobowiązywały bibliotekarza do prowadzenia wykazu ksiąg wypożyczonych³⁰. Powszechnie stosowany średniowieczny regulamin korzystania

z biblioteki klasztornej przewidywał wypożyczanie kodeksów braciom o ściśle określonej porze dnia, z zanotowaniem tytułu książki i imienia wypożyczającego³¹. Z inwentarza z 1631 r. wynika, że z czerwińskiej biblioteki książki pożyczano także proboszczom podległym klasztorowi parafii. Wielką wagę przywiązywano również do konserwacji zbiorów. Przeznaczano na to zazwyczaj określone sumy³².

Podobnie jak organizacji, tak i zasobu biblioteki czerwińskiej w okresie średniowiecza do tej pory nie udało się ustalić. Nie znaleziono żadnego inwentarza bibliotecznego, poza spisem ksiąg z 1631 r. Rejestr ten jednak podaje właściwie tylko książki należące do proboszczów podległych czerwińskiej parafii. Wiadomo tylko, że w 1603 r. miała miejsce jakaś inwentaryzacja zbiorów, ponieważ na każdym z zachowanych rękopisów czerwińskich³³, ta samo ręką napisała notkę: „1603 inscriptus bibliothecae Conventus Cervensis”.

W latach 1759–1767 opat Mateusz Kraszewski wzbogacił bibliotekę w klasztorze „działami użytecznymi”³⁴. W roku 1819 biblioteka liczyła ok. 3000 dzieł. Jak podaje wizytacja z 1808 r. „te osobnym reiestrem opisane do ksiąg wizyt dołączone będą”³⁵.

Nie wiadomo czy spis taki został w ogóle wykonany. 17 Kwietnia 1819 r. nastąpiła kasata klasztoru. Bibliotekę przewieziono do Warszawy: „Tegoż roku, dnia 26 z polecenia Najwyższego rządu, bibliotekę, ok. 3000 dzieł mającą, i autentyczne miejscowe dowody do Warszawy sprowadzono”³⁶.

Na szczęście dla późniejszych zbiorów, Stanisław Zamoyski, dowiedziawszy się o zamierzonej kasacie, jeździł po klasztorach i skupował cenne rękopisy dla Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej. Na pewno był w Tyńcu, więc można przypuszczać, że odwiedził także klasztor czerwiński i zakupił tam część rękopisów³⁷.

Przywiezioną do Warszawy w 1819 r. bibliotekę klasztoru przekazano „na pomnożenie Publicznej Biblioteki przy Uniwersytecie”³⁸. Zwożeniem ksiąg i rękopisów kierował dyrektor bibliotek i muzeów w Królestwie Polskim Samuel Bogumił Linde, a przyjmował i porządkował Joachim Lelewel, będący wówczas zastępcą profesora bibliografii na Uniwersytecie Warszawskim.

Po powstaniu listopadowym, w wyniku carskiej konfiskaty, Bibliotekę Publiczną przy Uniwersytecie Warszawskim wywieziono do Petersburga i włączono do zbiorów Carskiej Biblioteki Publicznej. W latach 1923–1934, na mocy Traktatu Ryskiego, część zbiorów wróciła do Polski.

Tymczasem w Czerwińsku w 1939 r. istniał

niewielki księgozbiór, zawierający także iluminowane księgi chórowe³⁹. Z zachowanego protokołu przejmowania kościoła przez ostatniego proboszcza przed wojną wiadomo, że był tam m.in. iluminowany kancjonał gotycki, gotycki antyfonarz, kilka brewiarzy i kronika kanoników regularnych. Na przełomie lat 1940/1941 Niemcy wywieźli całą bibliotekę i cenniejsze przedmioty pozostałe po kanonikach w nieznanym kierunku, prawdopodobnie do Królewca.

Najłaskawszy los spotkał rękopisy zakupione przez Stanisława Zamoyskiego dla Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej. Razem z innymi rękopisami i najstarszymi drukami polskimi w czasie powstania zostały zapakowane do skrzyń i złożone w piwnicach Pałacu Błękitnego. Po upadku powstania Niemcy wywieźli część skrzyń ze zbiorami Zamoyskich do Gorbitsch.

Odnalezione w wyniku wyprawy z ramienia Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego w maju 1945 r., niestety już nie w komplecie, wróciły do Warszawy. Większość zbiorów Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej została przez Armię Radziecką wywieziona do Moskwy. Do Polski wróciły one w dwóch transportach, w 1947 oraz w 1958 r. i zostały wcielone częściowo do Archiwum Głównego Akt Dawnych.

Biblioteka składała się w zasadzie z trzech, ilościowo prawie równych, wielkich grup treściowych: teologii, prawa i medycyny zgodnie z wykładanymi na ówczesnych uniwersytetach przedmiotami.

Obecnie z dawnej biblioteki klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku zachowało się piętnaście rękopisów. Dwa inne są dokładnie znane, lecz nie zachowały się do naszych czasów (zagięły w czasie ostatniej wojny)⁴⁰.

Wszystkie rękopisy powstały w okresie od XII do XV wieku. Sześć z nich zostało napisanych na pergaminie, a jedenaście na papierze. Oprawę stanowi deska obciążona skórą, ze śladami guzów i zapinek. Tylko jeden z rękopisów, ze względu na szczególną cenną oprawę, przechowywany był w skarbcu klasztornym. Był to tzw. Ewangeliarz Anastazji oprawny w deskę pokrytą srebrną trybowaną blachą. Trzy z siedemnastu rękopisów były iluminowane. W pozostałych występuje tylko rubrykowanie lub zaznaczone inicjały. Czasami pojawiają się marginalne rysunki kopisty, niekiedy humorystyczne. We wszystkich rękopisach spotykamy znaki wodne⁴¹.

Rękopisy czerwińskie są rękopisami łacińskimi, tylko w jednym znajdujemy znaki polskie (w tym rękopisie znajduje się także spis treści, czego nie ma w innych kodeksach).

Różne były dzieje rękopisów czerwińskich. Z piętnastu zachowanych, dwanaście rękopisów od początku XIX w. wchodziło w skład Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej. Czternaście rękopisów znajduje się obecnie w Bibliotece Narodowej, a jeden w Bibliotece Ojców Salezjanów w Czerwińsku (prawdopodobnie jest to rękopis norbertański)⁴².

Próba rekonstrukcji księgozbioru czerwińskiego oparta jest tylko o rękopisy, ponieważ wszystkie inne źródła: katalogi, rejestry, a nawet kroniki kanoników regularnych nie zachowały się.

Prawdopodobnie największą część księgozbioru czerwińskiego stanowiła literatura teologiczna, lub literatura podporządkowana teologii. Osobnym torem szły historia Kościoła, prawo kanoniczne, homiletyka i liturgia⁴³.

Do trudności w przeprowadzeniu rozgraniczeń między poszczególnymi grupami treściowymi dołącza się ponadto mozaikowy charakter kodeksu średniowiecznego. Pomimo tego, zachowane inwentarze bibliotek klasztornych stosują pewną systematykę dzieł. Zazwyczaj na pierwsze miejsce wysuwa się dzieła Biblii i jej komentarzy. Po nim następują przeważnie pisma Ojców Kościoła, liturgia teologiczna i kazania. Oddzielną grupę stanowiło prawo. Na końcu uwzględniona była literatura szkolna⁴⁴.

Biblia była w średniowieczu najbardziej rozpowszechnioną książką – głównym źródłem nauki objawionej i podstawą studiów teologicznych. Zajmowała naczelne miejsce w bibliotekach. W bibliotece czerwińskiej na pewno było kilka egzemplarzy, ale nie zachowały się. Sławna Liber Genesis – Biblia Czerwińska zaginęła w Warszawie w okresie II wojny światowej. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że należała ona pierwotnie do biblioteki klasztornej. Rękopis ten z całą pewnością znajdował się w Polsce w XVI w. Już wtedy doceniano jej wartość i piękno, gdyż jakaś ręka napisała wówczas na papierowej wkładce wewnętrznej strony okładki: „nie trzeba tey księgi szpecić oberznięciem pergaminu”⁴⁵ Biblia była ozdobiona trzynastoma inicjałami oraz jedną całostronicową miniaturą ze scenami figuralnym.

W XVI w. kodeks ten stał się własnością bratanka króla Stefana Batorego, Andrzeja (1563–1599), którego herb odcisnięty jest w oprawie kodeksu (Andrzej w 1593 r. otrzymał od króla opactwo czerwińskie).

Dalsze dzieje księgi również są powikłane. W XVIII wieku stanowiła własność Kolegium Jezuitów w Sandomierzu. W 1809 r. Jan Feliks Tarnowski ofiarował rękopis do Biblioteki Czartoryskich w Puławach.

W 1831 r. wraz z Biblioteką Puławską dostał się do Petersburga do Cesarskiej Biblioteki Publicznej. Wrócił do Polski w ramach rewindykacji, by najprawdopodobniej spłonąć w Pałacu Krasińskich w 1944 r.

Jedną z głównych tendencji średniowiecza było zbliżenie Biblii do człowieka. Świadczy o tym ogromna ilość pism egzegetycznych. Najbardziej popularnym wytworem rozwijającej się bujnie mnemotechniki biblijnej było słynne Roseum memoriale divinorum eloquiorum benedyktyna Piotra de Rosenheim, pioniera tego gatunku literatury w Niemczech. Dzieło to właśnie znajdowało się w bibliotece czerwińskiej.

Biblioteka czerwińska posiadała podstawową encyklopedię (a właściwie jej część) średniowiecza, Izydora z Sewilli *Etymologiarum libri XI–XX*. Było to imponujące dzieło encyklopedyczne, w którym zawarta była cała średniowieczna wiedza o świecie. Praca była podzielona na rozdziały: „O człowieku” „O etapach życia człowieka” „O potworach”, „O trzodzie”, „O dzikich zwierzętach”, „O drobinach poruszających się”, „O węzłach”, „O rybach” „O ptakach”, „O niebie i jego częściach”, „O powietrzu i chmurach”, czy „O piorunach”. Rękopis czerwiński, zawierający księgi od XI do XX, datowany jest na XII wiek. Izydor z Sewilli był jednym z Ojców Kościoła. W klasztorze czerwińskim znajdowało się wiele Jego dzieł. Ponadto były dzieła takich Ojców Kościoła jak: św. Augustyn, Grzegorz Wielki czy św. Hieronim, np. z twórczości Grzegorza Wielkiego kanonicy posiadali rozprawę *Sermo de commendatione pitae sohtahae*, przepisana w Czerwińsku w 1448 r.

Przekonanie o absolutnym prymacie teologii w hierarchii nauk znalazło swój wyraz i w bibliotece czerwińskiej. Obok dzieł z zakresu prawa i medycyny, literatura teologiczna stanowiła trzon czerwińskiego księgozbioru. Dział ten potraktowany był bardzo szeroko. Obejmował teologię spekulatywną, teologię praktyczną, liturgikę, czyli naukę o treści i formie kultu Kościoła katolickiego oraz pisma kaznodziejskie. Teologię reprezentują dzieła autorów teologicznych kościoła. Do nich należeli: Ambroży, biskup Mediolanu, Orosjusz, Beda, Grzegorz Wielki, Boecjusz, św. Augustyn czy Origenes. Polskim teologiem reprezentowanym w zbiorach czerwińskich, był Jakub z Paradyża, wraz ze swoim dziełem *Tractatus de tentationibus et consolationibus*. Dzieło to, przepisane w Czerwińsku w roku 1488, pochodziło z okresu mogińskiego autora.

Ogromną średniowieczną literaturę kaznodziejską w klasztorze czerwińskim reprezentują dzieła takich mistrzów, jak św. Bonawentura – *Sermones*

de lempore, Evcrhard – *Summa Sermonum* czy Konrad Waldhauser – *Fragmenta sermonum*⁴⁶. Grupa ksiąg liturgicznych reprezentowana była w bibliotece czerwińskiej przez *Brewiarz*, *Ewangeliarz* *Anastazji* i *Graduał*.

Illuminowany Brewiarz powstał po roku 1320⁴⁷. Obejmował psalmy, hymny i fragmenty Pisma Św. poprzedzony był kalendarzem.

Kalendarz uzupełniają łacińskie dopiski o ważnych dla klasztoru wydarzeniach⁴⁸. Księga powstała niewątpliwie w środowisku polskim. Świadczą o tym zapiski o polskich świętych, występujące w kalendarzu: Stanisław, Wojciech i Jadwiga. Rękopis zawiera również tekst hymnu *Gaude Mater Polonia*, stanowiący być może najstarszy zapis tego dawnego polskiego hymnu.

O tym, że *Brewiarz* na pewno jest związany z Czerwińskiem świadczą zapiski uzupełniające kalendarz. Poza zapiską o pożarze, 18 grudnia 1425 r. zanotowano śmierć opata Stanisława a 3 lipca 1446 r. – rabunek w skarbcu kościoła.

Tekst *Brewiarza* zdobiło osiem inicjałów majuskułowych kreślonych rubrą na naturalnym tle pergaminu częściowo podkolorowanym błękitem, czerwienią, zielenią i żółcią. W czterech inicjałach wystąpił motyw tradycyjnej pętlowej plecionki, w trzech innych kontury ich tworzyła wić roślinna, zaś w najozdobniejszym inicjale występowały motywy zoomorficzne⁴⁹. Są to motywy typowe dla sztuki romańskiej.

Po kasacie klasztoru *Brewiarz* dostał się do Biblioteki przy Uniwersytecie Warszawskim. Wywieziony do Petersburga, wrócił do Polski, do Biblioteki Narodowej w 1929 r. W 1939 r. został wywieziony przez władze polskie przed Niemcami i powrócił wraz ze skarbami kultury narodowej z Kanady w 1962 r.

Ewangeliarz Anastazji jest jednym z nielicznych, zachowanych do dziś kodeksem, oprawionym w srebrną oprawę gotycką⁵⁰. Zdobí ją scena Ukrzyżowania, w środku zachował się ślad figury Chrystusa na krzyżu. Po obu stronach krzyża stoją Maria i św. Jan. Na ziemi, obejmując stopy krzyża, przykłęta kobieta, objaśniona napisem (ANA STASSIA)⁵¹. Okładzinę z tyłu zdobi Chrystus na tronie i w mandorli oraz symbole czterech ewangelistów. Dekorację figuralną obu okładczy wykonano techniką trybowania, z użyciem grawerunku i złocień.

Inwentaryzacja z 1631 r. wlicza przechowywane w skarbcu, wśród sreber kościelnych „książki oprawione w srebro Reguły Augustyna Świętego”⁵². Po kasacie klasztoru część przedmiotów ze skarbcza złożono do depozytu i zamknięto w skrzyni opieczętowanej przez Adama Michała Prażmow-

skiego.⁵³ Skrzynię tę otwarto komisyjnie w 1822 r., a inwentarz zawartych w niej rzeczy wymienia znowu „książkę w srebro oprawną”. Możliwe, że był to Ewangeliarz Anastazji, przechowywany obecnie w Bibliotece Narodowej⁵⁴. Ewangeliarz Anastazji związany był na pewno ze środowiskiem polskim i z klasztorem czerwińskim⁵⁵.

Z dziedziny historiografii kościelnej i świeckiej w klasztorze czerwińskim nie zachowały się popularne w owym czasie dzieła. Historiografia kościelna miała jednak reprezentanta w bibliotece czerwińskiej. Było to dzieło Jakuba de Vorogine, znane pod nazwą *Legenda aurea*.⁵⁶

Rozwijający się intensywnie klasztor czerwiński dbał o wykształcenie własnych prawników, dlatego też służył bogatym zbiorem literatury prawniczej. Ze słynniejszych dzieł biblioteka klasztorna posiadała 3 egzemplarze *Termini Iris Johannaes Calderini*.⁵⁷

Ogółem dział prawniczy biblioteki czerwińskiej obejmował 16 jednostek.

Literatura pedagogiczna przedstawiała się bardzo skromnie. Do dzisiaj nie zachowały się żadne kodeksy o charakterze pedagogicznym sensu stricto, lecz przykładem tzw. literatury budującej, niezmiernie popularnej wśród średniowiecznych czytelników, było dzieło *De morte Tundali militis*.⁵⁸ Była to opowieść o irlandzkim rycerzu Tundalu i jego wizji o cierpieniach czyścica i piekła oraz o radościach nieba.

Dział literatury przyrodniczej i medycznej był działem bardzo zasobnym. Liczył aż 19 jednostek. Są to prawie wyłącznie dzieła medyczne. Tylko jedna praca dotyczyła drogich kamieni. Był to anonimowy poradnik pt. *XII consilia de XII lapidus pretiosis*.⁵⁹ Cały XV-wieczny kodeks *Scripta media varia collecta* składa się z dzieł medycznych. Mamy tu słowniki roślin; przykłady recept, np. na wrzody,

przeciwko zarazie; słownik zielarski; dzieła na temat położnictwa i ginekologii; dzieło o diagnostyce na podstawie moczu.

Przeoglądając literaturę tego obszernego działu można wysnuć wniosek, że kanonicy regularni z Czerwińska nie tylko dbali o swoje zdrowie, ale również prowadzili działalność leczniczą wśród okolicznej ludności. Sądząc po ilości słowników, musieli często stosować ziołolecznictwo.

Bardzo dużą rolę w klasztorze czerwińskim odgrywała muzyka i śpiew. Jednym z głównych zadań kanoników regularnych, wynikających z założeń reguły św. Augustyna, było śpiewanie officium divinum. Dlatego biblioteki musiały znaleźć się dzieła z teorii muzyki i graduaty, czyli księgi chorału gregoriańskiego, obejmującego oficjały mszalne z całego roku.

Teorię muzyki reprezentował anonimowy traktat *Doctrina musicae cum arie compendiosa cantu mensuralis*.⁶⁰

Jeśli chodzi o graduaty, to w Archiwum Księży Salezjanów zachowało się Graduale z XV w.⁶¹ Pomimo braku informacji o pochodzeniu, brak w nim karty tytułowej, kolofonu, a na renesansowej oprawie brak ekslibrisu, treść kodeksu wskazuje, że był on pisany na użytek klasztoru męskiego, który miał własnego opata i w którym śpiewa się wspólnie officium. Prawdopodobnie Graduał powstał około roku 1436⁶². Pierwotny Graduał zawierał pismo i notację muzyczną gotycką, typową dla XV w.

Analiza księgozbioru średniowiecznej biblioteki klasztoru kanoników regularnych Czerwińska, opierała się na bardzo luźnych i fragmentarycznych danych, na luźnych i przypadkowych wzmiankach, resztkach inwentarzy i wizytacji, zwykle późniejszych, XVII lub XIX-wiecznych, a wreszcie na mocno zdziesiątkowanych pozostałościach zbioru.

PRZYPISY

1 J. Marecki, *Zakony w Polsce*, Kraków 2000, s. 6.

2 Tamże, s. 44

3 W. H. Gawarecki, *Pamiętnik historyczny plocki*, Warszawa 1828, s. 62.

4 T. Mroczo, *Czerwińsk romański*, Warszawa 1972, s. 7.

5 M. Jankowska, *Ogrody przy klasztorze czerwińskim*. „Mazowsze” 1995, nr 6, s. 98.

6 A. Bachulski, *Założenie Klasztoru Kanoników Regularnych w Czerwińsku*, Warszawa 1929, s. 3.

7 *Przegląd Warszawski Literatury, Historii, Statystyki i Rozmaitości*, Opis miasta Czerwińska i wiadomość o starożytnym Klasztorze kanoników regularnych loterańskich w tymże niegdyś istniejącym, Warszawa 1840, s. 249.

8 K. Pakulski, *Formowanie się sieci klasztorów i placówek zakonnych na Mazowszu do końca XV wieku [w:] Zakony i klasztory w Europie środkowowschodniej X-XX wiek*, Lublin 1999, s. 72.

9 A. Radzyński, *Związki Klasztoru czerwińskiego i kanoników regularnych z instytucjami kościelnymi Płocka w Średniowieczu*. „Dzieje klasztoru w Czerwińsku” 1997, s. 91.

10 K. Pakulski, *Ziemia gostynińska od XII w. Do 1462 r. na tle dziejów Mazowsza*

plockiego i rawskiego. *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, praca zbiorowa pod red. M. Chudzińskiego, Warszawa 1990, s. 84.

11 Tamże, s. 9

12 „In Plocia Prebendam Zaxikovo, in Czerwińsk decimam et novum forum, decimam et nonam marcam, decimam et nonam navim, decimum poletrum, decimum diem, in clausura, totam Łomnam cum pertinentibus suis, Gotesław cum pertinentiis suis Skołatow, Nasielsk, Targościne cum pertinentiis Cabcaban. Garwolewo, quam Bartholomeus cymes cum uxore et fillis debet, forum in Kochanowo, ex dono Henrici duas, Kromnow, Skrzyszewo cum lacu, komsinam, Swidnam, Parlin.

13 W dokumencie papieża Hadriana dla klasztoru czerwińskiego z 13 kwietnia 1155 r. znalazła się informacja, że w skład jego uposażenia wchodziła wówczas prebenda plocka (In plocia prebendam), co można odnieść do uposażenia w katedrze plockiej

14 W dokumencie tym zapisano, że klasztor czerwiński jest w posiadaniu prebendam Plocensis ecclesie maiorius cum taverna”. *Namaz II*, nr 16

15 A. Radzyński, *Pralaci i kanonicy kapituły katedry plockiej w XIV i I poł. XV w. Studium prozopograficzne*, Toruń 1991-1992, t. 2, s. 22-23, 90, 129-140.

- 16 Tamże, s.92
- 17 H. Godlewski, Gimnazjum państwowe im. Marszałka Stanisława Malachowskiego. Rys historyczny, Płock 1929, s. 6.
- 18 Acta episcopalia 93 f. 255-280; W. H. Gawarecki, Wiadomości o starożytnym klasztorze kanoników regularnych loterańskich w Czerwińsku. Pamiętnik religijno-moralny, Warszawa 1846, s. 203.
- 19 Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego o kasacie klasztorów w Królestwie Polskim, organizacji kościoła rzymsko-katolickiego, uposażenia biskupstw. Warszawa 1825, s. 1
- 20 A. Nowowiejski, Płock, monografia historyczna, Płock 1930, s. 593.
- 21 S. Brenner: Ein Chorherrenbuch. Würzburg-Wien 1833, s. 9; Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche. Paderborn 1933-1934, s. 404-405.
- 22 A. Czerny, Dc Bibliotek des Chorherrnstiftes St. Florian. Linz 1874. s. 239; K. Löffler: Deutsche Klosterbibliotheken, Kolonia 1918, s. 17.
- 23 Notatka na wewnętrznej stronie okładki jednego z rękopisów" Jacobus de Zuzola frater Canonicus Regularis sancti Augustini" świadczy o nabytkach od zakonników czerwińskich. Jakub z Zuzoli nie był kopistą tego rękopisu, ponieważ ci ostatni podpisywali się w kolofonach.
- 24 Mogą o tym mówić zapiski mówiące o ważnych wydarzeniach, zapisane w kalendarzu, na początku dzieła; charakter pisma notatek, wykazuje wiele zbieżności z pismem samego tekstu
- 25 Registrum custodiae klasztoru św. Tomasza w Lipsku (ok. 1400) wykazuje książki wraz ze sprzętem kościelnym
- 26 Capitulum 27 z Consuetudines ceremoniae et ordinationes klasztoru zegtańskiego (NF. 201, k. 20 r.) mówi o bracie, którego obowiązkiem jest przynoszenie ksiąg do chóru, a po skończonej modlitwie odnoszenie ich na „ in communi librorum choralium loco”.
- 27 linwentarz rzeczy wszystkich kościelnych klasztoru czerwińskiego Titulu Najświętszy Mariej Panny porządnie Roku Pańskiego tysiąc sześćset trzydziestego pierwszego spisany dnia 7 Grudnia; rkps. 28 Daw. Zas. Dział Rękopisów Biblioteki UW
- 28 G. Lech, Aufstellung und Signaturen. Handbuci der Bibliothekswissenschaft, Wiesbaden 1955, t.2, s. 684-734.
- 29 Do dzisiejszych czasów znane są ślady inwentaryzacji w Czerwińsku w 1603 r.; katalogi jednak nie zachowały się
- 30 Consuetudines monasterii Sganensis, rkps. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, IV F.201, k.31 r.
- 31 Tamże.
- 32 J. Kiwiłszo, Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku: Analiza zawartości Treściowej, Warszawa RBN 1991, nr 23/24 s.236.
- 33 poza Ewangeliarzem, Gradua-lem i Brewiarzem
- 34 W. H. Gawarecki, Opis typograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej na teraz w obwodzie i województwie płockim położonej, Warszawa 1823, s. 35.
- 35 Acta Capiyuli Cervenensis ab Anno 1791. RKPS w kancelarii Parafialnej w Czerwińsku
- 36 jw. przyp. 74, s. 36
- 37 Zachowane w Bibliotece Narodowej rękopisy czerwińskie pochodzą z Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej; dowodzą tego oprawy, sygnatury i ekslibrysy
- 38 J. Lelewel, Bibliograficznych ksiąg dwoje, Wilno 1826, t.2. s. 179.
- 39 S. Sawicka, Starty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów ilustrowanych, Warszawa 1952. s.62.
- 40 Traktat Jakuba z Paradyża De Tentationibus... wymienia F. Puławski w Opisie 815 rękopisów Bibliotek Ordynacji Krasińskich. Warszawa 1915, s. 52, a dokładny opis Liber Genesis zamieszcza T. Mroczo, Czerwińsk romański, Warszawa 1972, s. 58-62.
- 41 Najczęściej była to głowa wolu z gwiazdą, rzadziej bez gwiazdy lub węża
- 42 J. Pikulik, Sekwencje polskie, Musica Medii aevi. 1973,1.4, s.36-37.
- 43 A. Świerk, Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu, Wrocław 1965, s. 41.
- 44 Tamże, s. 70
- 45 T. Mroczo, Czerwińsk romański, Warszawa 1972, s. 59.
- 46 J. Kiwiłszo, Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku. Analiza zawartości treściowej. RBN 1991, t.23/24, s. 244.
- 47 Rękopis poprzedzony był kalendarzem; w nim zaznaczono datę 27.IX-uroczystość przeniesienia zwłok św. Stanisława to wrześniowe święto nakazał obchodzić dopiero statut synodalny biskupa Nankera w J 320 r
- 48 Najstarsza wiadomość pochodzi z roku 1328; był to pożar kościoła klasztorowego
- 49 Przedstawione są dwa splecione ze sobą węże o głowach smoków.
- 50 Kodeks posiada oprawę z drewna dębowego, okutą od zewnątrz srebrną, częściowo połączoną blachą
- 51 Osobę Anastazji identyfikowano z pierwszą żoną Bolesława Kędzierzawego, księżniczką kijowską
- 52 Lsc., poł. XII w., pergamin, ; zawiera tekst czterech ewangelii, BN, 3307
- 53 Biskup płocki w latach 1817-1836; członek Komisji Rządowej Wyznań Religijnych o Oświecenia Publicznego: członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk
- 54 Po powstaniu listopadowym kodeks został wywieziony do Cesarskiej Biblioteki w Petersburgu, skąd wrócił w 1929 r.
- 55 Książę Bolesław Kędzierzawy w 1161 r. uczynił nadania na rzecz klasztoru; mógł przy okazji podarować opactwu księgę z wyobrażeniem zmarłej żony.
- 56 Glac., 1484 r., papier 30x21 cm. K. 469, oprawa w deskę obciągniętą skórą. Biblioteka Narodowa BOZ 54
- 57 Lac, 1409-1410, papier, 31x21,5 cm. k.243, oprawa deska obciągnięta skórą; Biblioteka Narodowa, BOZ 54
- 58 Lac, 1473-1484, papier, 22x15 cm., k.490, opr. Deska obciągnięta skórą; Biblioteka Narodowa, BOZ 68
- 59 Lac, 1447-1484, papier, 22x15 cm., k. 490, opr. Deska obciągnięta skórą; Biblioteka Narodowa, BOZ 67
- 60 Lac, 1436-1459, perg., k.206, opr. Deska obciągnięta skórą; Posiada jedną miniaturę obrazkową oraz dwanaście większych ozdobnych inicjałów. Biblioteka Klasztoru Ojców salezjanów Czerwińsku, ms. 12
- 61 B. Bartkowski:, Graduał kanoników regularnych Czerwińska, „Musica Medii Aevi”, 1969, t.3, s. 130-150
- 62 Statuty synodalne Krakowa Zbigniewa Oleśnickiego 1436, 1446. „Studia i Materiały do Historii Ustawodawstwa Synodalnego Polsce”, Kraków 1915, t.1, s. 17 i 47.

LIBRARY OF CANONS REGULAR IN CZERWIŃSK Summary

Regular Canons are order based on st. Augusts rule. The main rule is summon to love, brotherhood unite and unite in normal life.

Regular Canons had arrived in XI. century to Czerwinsk in Poland, where they had a great a library. They were known from passion to collecting books.

In our times there are no subscribes about library in Czerwińsk.

Subscribe of it bassd only at very fragmentary data and remainders of collections.